

„Svetlé zajtrajšky“ alebo malomestský blahobyť? Komunistický rozvojový projekt a jeho dôsledky v perspektíve stavebného boomu na slovenskom vidieku v období neskorého socializmu.*

JURAJ PODOBA

Kľúčové slová: komunistický rozvojový projekt, stavebný boom na slovenskom vidieku, konflikt medzi technikou a kultúrnou modernizáciou

História ako ideologický nástroj súčasných politických zápasov

Nedávna história je predmetom vášnivých debát vo všetkých európskych krajinách, kde proces kritického prehodnocovania dramatických historických udalostí uplynulého storočia brzdili a deformovali totalitné a autoritatívne režimy. V aktuálnej a emocionálnej českej debata týkajúcej sa Ústavu pro studium totalitních režimů skonštatoval Vilém Prečan, že „*minulost je bitevním polem současníků*“.¹ Je zřejmé, že politici sa usilujú o presadzovanie vlastných záujmov primeranou „úpravou“ situácie definovaných historických udalostí a ich aktérov, pričom niektoré historické udalosti a osobnosti zámerne heroizujú a iné zas očierňujú. Samozrejme, vždy s ochotnou pomocou svojich „dvorných intelektuálov“. Zmiený český spor o výklad totality je modelovým príkladom problému, kedy problematické a kontroverzné historické obdobie je interpretované politickou terminológiou, a nie súperením epistemologických postojov a metodologických koncepcií na základe vedeckými metódami získaných faktov. Je znepokojujúce, že v diskusii o výklad obdobia vlády komunistických strán štvrtstoročie existencie slobody a nezávislosti vedeckého bádania smeruje k téze nového radného ÚSTR Michala Uhla, že „... ke slovu musejí přijít levicovní historici“².

Vo východnej časti bývalého československého štátu sa spory o výklad komunistickej totality akoby týkali skôr prostredia politiky a sú reflektované hlavne publicisticky. A to

* Táto práca vznikla s podporou grantového projektu VEGA 2/0052/11 Lokálne iniciatívy občianskej sféry v rozvoji sídiel.

¹ PREČAN, Vilém. Potíže s minulostí. In *Respekt*, 15. – 21. 4. 2013, roč. 24, č. 16, s. 70.

² UHL, Michal. Ke slovu musí přijít levicovní historici. S Michalem Uhlem o změně, kterou chce prosadit v pohledu na komunistický režim. Rozhovor viedol Marek Švehla. In *Respekt*, 15. 4. – 21. 4. 2013, roč. 24, č. 16, s. 38.

napriek tomu, že počas uplynulých dvoch desaťročí vzniklo niekoľko zásadných historických prác, ktoré sa venujú predovšetkým problematike represí voči konkrétnym skupinám obyvateľstva, mechanizmom fungovania represívnych orgánov, ideológii a propagande a pod. Z obdobia nedávnej histórie spoločenskovednú komunitu a samozrejme hlavne historikov zamestnávajú predovšetkým spory ohľadne interpretácie vojnovnej Slovenskej republiky. Vychádzajúc z prečanovskej perspektívy, na Slovensku po roku 1989 to súvisí s kľúčovou pozíciou renesancie nacionalistickej ideológie ako nástroja politického zápasu, kde politický katolicizmus stále zastáva dôležitú pozíciu.³ Zároveň je zjavné, že intelektuálne elity – a to aj tí akademici, ktorí sa zapájajú do vášnivých sporov ohľadne udalostí z druhej svetovej vojny alebo ohľadne dejov v 9. a 10. storočí n. l. – nevelmi inklinujú k hlbšej analýze a následnej reflexii totalitného obdobia, ktoré sa skončilo iba nedávno a stále významne ovplyvňuje našu súčasnosť. Aj keď to mnohí odmietajú verejne uznať. Ojedinelé príklady takejto reflexie vyznievajú skôr ako „výkrik do tmy“; chýba záujem na takéto podnety nadviazať a smerovať diskusiu k hlbším analýzám a k formulovaniu všeobecnejšie platných záverov.⁴

Jedným z prejavov nezájmu o iný ako ideologický výklad obdobia tzv. reálne existujúceho socializmu⁵ je slabo rozvinuté bádanie o dejinách každodennosti či sociálnych dejinách, čo je samozrejme prepojené s nedostatkom relevantných dát z kvalitatívnych sociálnych výskumov zo socialistického obdobia. Súvisí to s charakterom spoločenských vied tohto obdobia, ale aj obdobia uplynulých dvoch desaťročí.⁶ Napriek môjmu odmietaniu nálepkovania historikov na „dobrých“ a „zlých“ na báze ideologických a politických kritérií súhlasím s tézou Michala Uhla, že pre pochopenie obdobia tzv. reálne existujúceho socializmu, nie v zmysle politického režimu (a jeho represívnej stránky), ale spoločenského systému je nevyhnutné skúmať obdobie vlády minulého režimu v jeho celej šírke.⁷ Metaforicky povedané to znamená skúmať každodenný život za socializmu. Až to nám umožní pochopiť ako systém existoval, prečo a ako sa udržiaval pri

³ Popri vojnovnej Slovenskej republike, Povstaní, holokauste a pod. je už štvrté storočie „bitevné pole súčasníkov“ vymedzené interpretáciou etnogenézy Slovákov a formovania ranofeudálnych štátnych útvarov na strednom Dunaji v závere prvého tisícročia n. l.

⁴ Ako pozitívny príklad by som uviedol diskusiu o nezájme slovenskej spoločnosti reflektovať fenomén ŠtB, ktorá bola publikovaná v časopise *Kritika & Kontext* 2001, roč. 6, č. 2 – 3.

⁵ Samozrejme nemám na mysli jeden konkrétny ideologický výklad existencie nedemokratických centralizovaných režimov spojených s vládou politických strán komunistického typu; ideologických interpretácií je nepochybne viacero a často prinášajú úplne protikladný pohľad na zmienené obdobie 20. storočia. Spája ich predovšetkým ideologické pozadie, absencia skutočne vedeckej epistemológie a metodológie a nezáujem o vedecký nadhľad a nestrannosť.

⁶ Z novších metodologicky orientovaných prác, ktoré kriticky diskutujú túto problematiku pozri napr. MICHELA, Miroslav. Strážcovia strateného času. Diskusie o dejinách a historici na Slovensku. In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 4, s. 617-637, alebo PODOBA, Juraj. Qualitative research and scientific knowledge: social science in post-totalitarian academia. In *Human Affairs*, 2012, roč. 22, č. 4, s. 591-602. Dostupné na: <http://www.humanaffairs.sk/index.php?id=ha412>.

⁷ UHL 2013, s. 41 a nasl.

živote štyridsať rokov a prečo je všeobecne rozšírená nostalgia za ním taká silná.⁸ Už začiatkom deväťdesiatych rokov upozornil Milan Valach na „*podivuhodnú absenciu teoretického zhodnotenia našej totalitnej a neskorototalitnej skúsenosti*“.⁹ Aj keď od vydania brilantnej eseje Iva Možného¹⁰ prešlo už skoro štvrtstoročie, jeho originálne vysvetlenie „Proč tak pozdě“ a „Jak to že tak hladce“ stále môžeme považovať viac za inšpiráciu než za zhrňujúci a zovšeobecňujúci verdikt.

Civilizačný „pokrok“ ako vnútený komfort

Známy americký fyziológ a geograf Jared Diamond, ktorý sa zaoberá evolúciou ľudskej kultúry, evolučnými príčinami sociálneho správania aj prostredníctvom výskumu tradičnej kultúry a spôsobu života tzv. prírodných národov tvrdí, že jedným z dôvodov, prečo si európski kolonizátori tak ľahko podrobili národy z pralesov a púští bol ten, že im dali pocítiť pohodlie.¹¹ Avšak cena za pohodlie, ktoré prevažná väčšina súčasných obyvateľov rozvinutých západných krajín zhýčkaných blahobytom neskorého kapitalizmu za až tak úžasné pohodlie ani nepokladá,¹² bola a je značná. Minimálne je to strata pôvodnej kultúry a spôsobu života. Ale veľmi často vo forme až totálneho rozvratu pôvodných kultúrnych modelov a normatívnych a hodnotových systémov s následnými prejavmi sociálnej patológie a prepadu medzi sociálne vylúčené skupiny obyvateľstva.

V konečnom dôsledku aj v prípade tohto podrobenia ide o špecifický variant modernizácie v konkrétnom koloniálnom, neokoloniálnom či post-koloniálnom kontexte. So všetkými sociálnymi a kultúrnymi nákladmi a zmenami, aké prinášajú technologické, ekonomické a sociálne inovácie.¹³ Parafrázujúc Ernesta Gellnera, vlastne vždy ide o „*the problem with modernity*“. Samozrejme nielen konkrétne prejavy modernity, ale hlavne ich dôsledky v konkrétnom geografickom a sociálnom kontexte vytvárajú pestrú mozaiku modelových situácií poukazujúcich na často až priepastné socioekonomické a sociokultúrne odlišnosti medzi jednotlivými spoločenstvami sformovanými (transformovanými) modernizačnými procesmi. Tieto procesy súbežne vnášajú do ľudských

⁸ Všeobecne platné konštatovanie o nostalgii za každým typom autoritatívneho a totalitného režimu 20. storočia nemožno považovať za vysvetlenie komplexné a konečné.

⁹ VALACH, Milan. Život na přechodu. In VAVROUŠEK, Josef – PLOS, Jan (eds.) *Lidské hodnoty a společnost v pohybu*. Praha : Kruh nezávislé inteligence a Společnost pro trvale udržitelný život, 1994, s. 31.

¹⁰ MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha : Slon, 1991.

¹¹ DIAMOND, Jared. *The World until Yesterday. What Can We Learn from Traditional Societies?* Citované podľa ŠIMEČKA, Martin M. Takoví jsme byli. Americký antropolog Jared Diamond zkoumal, čemu se můžeme přiučit u mizejících přírodních národů. In *Respekt*, 28. 1. – 3. 2. 2013, roč. 24, č. 5, s. 52.

¹² Napr. v prípade súčasných juhoamerických domorodých migrantov z amazonského pralesa do „civilizácie“ často ide „iba“ o prístup k elektrickej energii a ku kukuričnej múke či k alkoholu.

¹³ K tomuto problému pozri bližšie napr. MAĽOVÁ, Darina – BUZALKA, Juraj. Úvod. Spoločenské inovácie: aktuálna téma alebo ďalší módný termín? In *OS. Občianska spoločnosť*, 2010, roč. 14, č. 2, s. 5-9, alebo PODOBA, Juraj. V oku hurikánu? Sociokultúrna zmena a inovácie v kontexte nezavršenej modernizácie. In *OS. Občianska spoločnosť*, 2010, roč. 14, č. 2, s. 11-28.

populácií sociálnu a kultúrnu nivelizáciu a unifikáciu a zdanlivo paradoxne prehlbujú sociálnu a kultúrnu diferenciaciu, resp. vytvárajú jej nové prejavy. Z takto zadefinovaného analytického pohľadu nie je až také dôležité, či to pre konkrétneho človeka alebo malú sociálnu skupinu znamenalo sociálny pokles – napr. až medzi politicky stigmatizované či sociálne deklasované skupiny, alebo naopak sociálny vzostup.

Rozmanitosť modernít a nejednoznačnosť civilizačnej zmeny

V intelektuálnom prostredí súčasných sociálnych vied už nebýva zvykom otvorene spochybňovať zrejmu skutočnosť, že existuje viacero verzií, povedzme modelov modernej spoločnosti. A aj rôznych ciest, ktorými sa uberali modernizačné procesy v priebehu uplynulých dvoch – troch storočí. Unilineárny model smerovania k pokroku, ktorý korení v klasickej fáze evolucionistického pohľadu 19. storočia na sociálne inštitúcie a kultúrny vývoj ľudstva, je síce ešte stále prítomný v niektorých dominujúcich ideologických konceptoch, takže sa s ním stretávame v politickej argumentácii viacerých politikov a ideológov a zvykne ešte zarezonovať aj vo verejnom diskurze, ale v akademickom prostredí už dávnejšie vyšiel z módy.

V sociálnych vedách dominuje koncepcia rozmanitosti modernít (*multiple modernities*), ktorá vyjadruje pestrosť a nejednoznačnosť, často rozporuplnosť dôsledkov týchto dynamických procesov, ktoré spôsobili radikálnu sociálnu zmenu agrárnych, v niektorých mimoeurópskych krajinách aj predagrárnych spoločností.¹⁴

Teoretický koncept *multiple modernities* vytvára východisko k prístupu, ktorý sa vyhýba zjednodušeným a normatívnym prístupom k problematike inovácií a unilineárnemu pohľadu na sociokultúrny a socioekonomický vývoj moderných spoločností.

Je zrejmé, že k fenoménu rozmanitosti moderných spoločností, alebo presnejšie povedané jednotlivých spoločenstiev jestvujúcich v rámci moderných /modernizujúcich sa spoločností, do veľkej miery prispieval a stále prispieva charakter a spôsob transmisie kultúrnych a technických/technologických inovácií. Súvisí so schopnosťou aj ochotou jednotlivých spoločenstiev a sociálnych skupín adaptovať sa na inovatívne podnety z vonkajšieho, makrosociálneho prostredia, absorbovať ich do vlastného sociálneho prostredia a prispôbiť nielen vlastným potrebám, ale aj starším, povedzme tradičným hodnotovo-normatívnym systémom a sociálnym praktikám.

Ak hovoríme o viacerých modernitách, prípadne pluralite modernít, tak konštatujeme že rôzne druhy modernity sa vzťahujú aj k „životu za socializmu“ v jednotlivých socialistických, dnes už postsocialistických krajinách. Ťažko si možno predstaviť, že by sa ich odlišné historické skúsenosti neodrazili v ich výbere prvkov modernity, ktoré prijali alebo

¹⁴ Ku konceptu *multiple modernities* pozri napr. monotematické číslo časopisu *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Science*. Winter 2000.

zavrhlí.¹⁵ Aj keď im boli politicky vnucované z externého mocenského centra a mali silný nivelizačný a unifikačný potenciál.¹⁶ Po odkrytí ideologického závoja sa krajiny bývalého „reálne existujúceho socializmu“ javia ako špecifický amalgám modernity a tradície, namiešaný komunistickým rozvojovým projektom, resp. ideologickými, politickými a ekonomickými nástrojmi, ktoré používal v priebehu štyridsiatich/sedemdesiatich rokov totalitnej moci politických strán komunistického typu. Spoločne s Erikom Allardtom môžeme konštatovať, že dnes potrebujeme sociálnu teóriu, ktorá by špecifikovala vývojové problémy jednotlivých postsocialistických krajín, ako aj odlišnosti medzi nimi.¹⁷ Pri špecifikácii týchto problémov je nepochybne potrebné akceptovať všeobecnejšie platné konštatovanie, že pre pochopenie týchto problémov je dôležitá analýza sociokultúrnych a socioekonomických fenoménov, ktoré môžeme subsumovať pod nie celkom exaktný pojem „život za socializmom“.

Taktiež je potrebné vymedziť princípy, ktoré by zdôvodňovali uplatnenie modernizačných konceptov nielen v ich sociokultúrnej dimenzii, ale aj v civilizačnej perspektíve. Povedané slovami Karla Müllera – civilizačnou perspektívou budeme rozumieť napätie medzi jednotlivými kultúrami (kultúrnymi systémami) a vyjasňovanie ich kultúrnych univerzálií. Pri riešení otázky, či a ako je možné zmeny v analyzovaných sociokultúrnych javoch hodnotiť pohľadom modernizačných koncepcií, navrhuje citovaný autor viesť argumentáciu k vymedzeniu kultúrneho kontextu prebiehajúcich sociokultúrnych javov, ako aj k vymedzeniu súboru faktorov, ktoré umožňujú vzájomnú interakciu medzi zmenami dostupných zdrojov, ich sociokultúrnymi dôsledkami a civilizačným kontextom.¹⁸ Z hľadiska sledovania dlhodobých sociokultúrnych procesov si treba všímať tiež napätie medzi subjektívnymi a objektívnymi podmienkami prebiehajúcich zmien: modernizačné koncepcie s ich makrosociálnou perspektívou zvyčajne nie sú schopné toto napätie reflektovať. Kultúrne reakcie sledujú svojbytnú cestu a ťažko sa interpretuje ich miesto v sociálnej štruktúre a v objektívnych sociálnych pozíciách.

Špecifikom antropologického prístupu v rámci tohto pohľadu je otázka, ako sociálne prostredie (rôzne typy sociálnych prostredí) na spoločenskej mikroúrovni reaguje na procesy na makrospoločenskej úrovni. Z toho vyplýva, že antropologická perspektíva sa dominantne zameriava na problematiku lokálnych inovačných modelov; teda to, čo

¹⁵ Teoreticky tento problém rozpracoval Ernest Gellner vo viacerých prácach, napr. v eseji GELLNER, Ernest. Čo teraz potrebujeme? Sociálna antropológia a jej nový globálny kontext. In *Text*, 1994, č. 1, s. 97-103.

¹⁶ V prípade krajín ako je Slovensko sa objavuje ešte špecifikum dvoch externých mocenských centier s rôznym stupňom intenzity a hierarchizácie mocenského vplyvu.

¹⁷ ALLARDT, Erich. Kritické pripomínky k pojmom modernity a modernizace. In ADAMSKI, Wladyslav – MACHONIN, Pavel – ZAPF, Wolfgang (eds.) *Transformace a modernizační výzvy*. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2001, s. 193-196.

¹⁸ MÜLLER, Karel. Sociální, kulturní a civilizační efekty transformace. In ADAMSKI – MACHONIN – ZAPF 2001, s. 229-232.

konkrétne sociálne (lokálne) prostredie generuje ako sociálnu inováciu, ako prebiehajú adaptačné procesy a stratégie na mikrosociálnej úrovni, aké alternatívne modely vytvára konkrétne sociálne prostredie. Aké je konkrétne sociokultúrne vyjadrenie týchto procesov (aké kultúrne formy produkuje sociálne prostredie ako dôsledok adaptačných procesov a stratégií). Cez skúmanie malých detailov a podrobností každodenných praktík môžeme pochopiť niektoré spôsoby, akými tieto praktiky mapujú procesy (sociokultúrnej) zmeny. Sociálne antropologičky Frances Pine a Haldis Haukanes kladú otázku, prostredníctvom akých procesov a praktík ľudia vytvárajú modernitu a stávajú sa modernými?¹⁹ Čo sa samozrejme dá považovať za dosť normatívny prístup. Otázku by som preto preformuloval tak, že ako ľudia interpretujú používanie vybraných praktík s cieľom vytvárať modernitu, a čo to vlastne znamená byť „moderným“ v konkrétnom sociálnom prostredí. Aj vo vzťahu získavania vecí/predmetov spotreby, vo vzťahu ku vplyvu inovácií na materiálny svet. Ako konštatuje Fareed Zakaria, rastúci blahobyť a individuálne možnosti v rámci industrializovaných a urbanizovaných spoločností časom vyvolávajú sociálne transformácie, ktoré sú vždy prepojené s kultúrnou zmenou. Ale každá kultúra má svoje charakteristické prvky a niektoré z nich modernizáciu prežili.²⁰

Aj keď neprimerané medzikultúrne komparácie a paralely patria medzi metodologické úskalia pri interpretácii sociálnych faktov, vyššie citované Diamondovo stanovisko si dovoľm použiť ako východisko pre pochopenie a interpretáciu dnes už historickej skutočnosti, že väčšina slovenskej populácie²¹ ale predovšetkým väčšina obyvateľov slovenského vidieka sa po počiatočnom váhaní a aj čiastočnom odpore²² rýchlo adaptovala na podmienky, ktoré vytvoril komunistický modernizačný projekt.²³ Na jeho politickom a ekonomickom základe sa v mikrosociálnej rovine postupne sformoval a počas tzv. normalizačného obdobia stabilizoval socioekonomický a sociokultúrny model, ktorého čiastočný kolaps a súčasne rezistenciu môžeme pozorovať počas uplynulého štvrtstoročia. Celé uplynulé transformačné obdobie je sprevádzané zápasom medzi jednotlivými segmentmi slovenskej spoločnosti o jeho kontinuálne, resp. aspoň čiastočné udržanie či o jeho elimináciu. Celkom prirodzene má tento zápas aj svoje konkrétne politické vyjadrenie, a to v mikropolitickej aj v makropolitickej rovine.

¹⁹ PINE, Frances – HAUKANES, Haldis. Rituál a každodenné spotrebiteľské praktiky na českom a poľskom vidieku: pochopenie modernity prostredníctvom zmien v stravovacích návykoch. In *Slovenský národopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 103-121.

²⁰ ZAKARIA, Fareed. *Postamerický svet*. Academia : Praha, 2010, s. 73, 78.

²¹ Pojem „slovenský“ používam v tomto texte výlučne v geografickom význame.

²² V štyridsiatych rokoch 20. storočia, podobne ako počas predchádzajúcich desaťročí mali komunisti medzi obyvateľmi slovenského vidieka minimálnu podporu.

²³ Podľa mojich poznatkov v spoločenskovednej literatúre naznačili paralelu medzi postkoloniálnym a postkomunistickým kontextom doteraz iba Katherine Verdery a Caroline Humphrey. Pozri VERDERY, Katherine. Whither postsocialism? In HANN, Chris M. (ed.) *Postsocialism. Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London; New York : Routledge, 2002, s. 15-22; HUMPHREY, Caroline. Does the category „postsocialist“ still make sense? In HANN 2002, s. 12-15.

Komunizmus ako rozvojový projekt

Základným problémom Slovenska 20. storočia sa stal modernizačný proces. Ten určoval ráz politického, ekonomického, kultúrneho i sociálneho vývinu krajiny. Modernizačný proces, ktorý sa odohrával v západoeurópskych i severských krajinách v 19. storočí ako proces homogenizácie hospodárstva a kultúry ostal na Slovensku nedoriešeným problémom a ustavičným zdrojom napätia.²⁴ Modernizačné procesy sa najmä v podmienkach komunistických totalitných režimov interpretovali podľa ideologických schém ako jednoznačné a priamočiare smerovanie k pokroku. Socializmus bol v podstate hypermodernistickým rozvojovým projektom, ktorý charakterizovala revolučná netrepezivosť, radikálnosť pri formulovaní a uskutočňovaní revolučných (t. j. predovšetkým modernizačných) cieľov, nekompromisné odmietanie tradície. Ako konštatuje Ernest Gellner, bolševici dosiahli ustanovenie direktívno-administratívneho systému až po triumfe výrobnnej spoločnosti, v mene jej zlepšenia, ktoré malo byť zároveň technické a morálne, a ktoré bolo uskutočnené v kontexte vedecko-technickej spoločnosti.²⁵ Tento systém kombinoval ekonomický rast iniciovaný individualizmom s komunitnými hodnotami. Marxizmus mal celkom zvláštny ohlas v menej rozvinutých častiach sveta, vrátane zostalých častí Európy. V takýchto oblastiach táto náuka nesľubovala iba nápravu nespravodlivosti a nerovnosti, ale tiež prekonanie zaostalosti, a tým aj slabosti a poníženia. Marxizmus si nárokoval vedeckosť, považoval sa takmer za zosobnenie vedeckého svetového názoru a jeho aplikácie na človeka a spoločnosť. Po uchopení moci sa venoval krutému uskutočňovaniu svojej vízie. V udivujúcej miere sa mu podarilo presadiť jej akceptovanie ako legitímnej vízie s morálnou autoritou.²⁶

Ideologické interpretácie obdobia tzv. reálne existujúceho socializmu narábajú s ideologickými klišé, ktoré zvyknú zamieňať žitú sociálnu realitu ideologickými/ideovými koncepciami, ekonomickými a sociálnymi projektmi, propagandistickými materiálmi a pod. Minimálne v povojnových počiatkoch „budovania socializmu“ boli prešiaknuté idealizmom, radikalizmom a nadšením; prinášali vzorové normy „socialistického spôsobu života“. Reálny život bol však niekde inde. Robia tak obe strany politicko-ideologického sporu. Pri snahe pochopiť charakter a dopady normalizačného obdobia na formovanie českej spoločnosti, jej mentalitu a hodnotové preferencie ponúka Kamil Fila interpretáciu prostredníctvom popkultúry normalizačného obdobia, masívne podporovanej štátnou kultúrnou politikou.²⁷ Pýta sa, či na atmosféru v českej spoločnosti nemali vplyv práve filmy, ktoré neboli „okato“ budovateľské alebo politické? Až tadeto sa môžeme dopracovať k poznaniu, ako žijeme dnes a nakoľko v nás z (ne)dávnej normalizácie

²⁴ ZAJAC, Peter. Modernizácia a slovenská kultúra po roku 1945. In *Text*, 1994, č. 3 – 4, s. 79.

²⁵ GELLNER, Ernest. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997, s. 125.

²⁶ GELLNER 1994, s. 36.

²⁷ FILA, Kamil. Moje milovaná normalizace. In *Respekt*, 18. – 24. 3. 2013, roč. 24, č. 12, s. 53-55.

niečo zostalo. Fila konštatuje, že normalizácia nás vychovala k istému typu konzumerizmu, ktorý sa veľmi ľahko zlučuje s novodobým konzumentstvom. V analýze popkultúry normalizačného obdobia nachádza množstvo zhodných prvkov s dobovou západnou popkultúrou. Túto jeho tézu využijem ako ďalšie argumentačné východisko k interpretácii etnografických dát získaných dlhodobým terénnym výskumom v prostredí socialistického slovenského vidieka druhej polovice osemdesiatych rokov 20. storočia.

Etnografický výskum troch modelových lokalít

Argumentácia vychádza z komparatívneho etnografického materiálu získaného terénnym výskumom stavebnej kultúry a spôsobu bývania v troch vidieckych sídlach situovaných v rôznych regiónoch Slovenska a reprezentujúcich odlišný sociálny a ekonomický model lokálnej komunity.²⁸ Výskum využívajúci kvalitatívne metódy som realizoval v rokoch 1984 – 1989, niekoľko krátkodobých návratných výskumov sa v týchto sídlach uskutočnilo aj po roku 2000. Ide o obce Cífer, okres Trnava, Liptovské Sliache, okres Ružomberok a Muránska Zdychava, okres Revúca s homogénnym slovenským obyvateľstvom, výlučného či prevažujúceho rímskokatolíckeho vierovyznania. V minulosti to boli typické agrárne obce s roľníctvom ako prevažujúcim zamestnaním, a to až do polovice 20. storočia.

Cífer predstavuje bohatú nížinnú roľnícku dedinu juhozápadného Slovenska, so vzťahmi k blízkej Trnave. V minulosti ho charakterizovala prítomnosť niekoľkých šľachtických a zemianskych rodín, diferencovaná sociálna štruktúra a predovšetkým od 18. storočia prítomnosť viacerých nerolníckych rodín, najmä židovských. Obci boli udelené niektoré privilégiá trhového mestečka. Od začiatku 20. storočia bola časť obyvateľov zamestnaná v priemyselných podnikoch v Trnave a na železnici, v čase realizácie terénneho výskumu v druhej polovici osemdesiatych rokov väčšina produktívneho obyvateľstva pracovala v priemyselných podnikoch v obci, v Bratislave a v Trnave.

Liptovské Sliache sú podhorskou roľníckou dedinou stredného Liptova s vyrovnanou sociálnou štruktúrou, so vzťahmi k mestským centram Ružomberku a v minulosti aj Nemeckej Ľupči. Časť obyvateľstva bola v minulosti odkázaná na doplnkové zdroje obživy, predovšetkým na sezónárstvo, drevorubačstvo, povozníctvo a ovčiarstvo. Od vzniku priemyslu v Ružomberku koncom 19., respektíve začiatkom 20. storočia sa postupne mení na kovorolnícku obec, pričom iba malá časť mužského obyvateľstva sa venovala výlučne roľníctvu. V druhej polovici osemdesiatych rokov väčšina obyvateľstva pracovala v priemyselných podnikoch blízkych miest, predovšetkým v Ružomberku. Obec je tvorená troma samostatnými sídlami, Nižným Sliachom, Stredným Sliachom (Kostoľanmi)

²⁸ Bližšie pozri PODOBA, Juraj. *Vývoj staviteľstva a spôsobu bývania v dedinskom prostredí v 20. storočí. Etnografické aspekty štúdia kontinuálnych a diskontinuálnych procesov v podmienkach industrializácie krajiny a socialistickej kolektivizácie poľnohospodárstva*. Bratislava : Slovenská asociácia sociálnych antropológov, o.z. , 2011.

a Vyšným Sliachom. Všetky tri sídla vždy tvorili jeden administratívny celok a jednu farnosť s centrom v Strednom Sliachi, ktorý mal v minulosti i niektoré trhové privilégia.

Muránska Zdychava je horskou roľníckou dedinou severného Gemera s vyrovnanou sociálnou štruktúrou, so vzťahmi k mestečku Revúca. Aj keď je administratívne samostatnou obcou, patrí do revúckej farnosti. V dôsledku horskej polohy a veľkej členitosti chotára sa miestni obyvatelia orientovali predovšetkým na chov oviec a dobytky a horské poľnohospodárstvo. Doplňkovými zdrojmi obživy bolo v minulosti sezónárstvo, dreverubačstvo, uhliarstvo a povozníctvo, od konca päťdesiatych rokov 20. storočia mužská časť produktívneho obyvateľstva pracuje v priemyselných podnikoch v Lubeníku, v Jelšave a v Revúcej. Na rozdiel od dvoch predchádzajúcich obcí tu nebolo založené Jednotné roľnícke družstvo, roľníci hospodárili individuálne aj počas druhej polovice 20. storočia.

Kritériom výberu skúmaných lokalít bol aj charakter a stav tradičnej stavebnej kultúry. Tradičné staviteľstvo Cífera patrí do oblasti nížinného hlineného podunajského domu. Tradičné staviteľstvo Sliachov a Muránskej Zdychavy do oblasti dreveného karpatského domu. Do Sliachov však už od polovice 19. storočia prenikal kamenný dom. Do Muránskej Zdychavy od prvého desaťročia 20. storočia

Terénny výskum bol zameraný jednak na spôsob bývania obyvateľov modelových sídiel v čase konania výskumu (v druhej polovici osemdesiatych rokov 20. storočia), a jednak na rekonštrukcie dobových sociokultúrnych foriem vyskytujúcich sa v týchto vidieckych sídlach počas 20. storočia, a to na základe výpovedí informátorov patriacich do rôznych generačných skupín a na základe dobových obrazových podkladov, a samozrejme predovšetkým na základe dochovaných stavebných objektov pochádzajúcich zo skúmaného obdobia, resp. objektov zo starších období, keďže aj tie sú východiskom poznania spôsobu bývania v skúmanom časovom úseku. Keďže sa výskum zameriaval na charakteristiku všetkých dobových architektonických foriem nachádzajúcich sa v teréne, získaný etnografický materiál tak odráža dva prístupy: jednak pohľad na stavebnú kultúru a spôsob bývania v časovom reze konania výskumu, a jednak pohľad na skúmanú problematiku prostredníctvom procesov dlhého trvania. Práve tento prístup umožňuje analýzu týchto dvoch komplexných sociokultúrnych fenoménov, a na jej základe charakterizáciu ambivalentných črt modernizačnej transformácie slovenského vidieka. Priamočiaro povedané, cieľom tohto textu je úsilie pomenovať, čo prezrádza etnografický materiál z troch modelových vidieckych sídiel o období neskorého socializmu na slovenskom vidieku, a to v nadväznosti na kontinuálne i diskontinuálne vývojové trendy predchádzajúcich desaťročí.

Dve historické tendencie vo využívaní obydľia a riešenie bývania v moderných spoločnostiach

Spôsoby využívania obydľia, kultúru bývania predindustriálnych komplexných európskych spoločností charakterizujú dve protikladné tendencie. Pre prvú je typická funkčnosť a vyváženosť nárokov a možností, ktorá sa vo výraze architektúr prejavovala ako jednota formy a obsahu. Bola vlastná predovšetkým prevažujúcim roľníckym vrstvám agrárnej spoločnosti. Druhá, vlastná vyšším vrstvám sociálne stratifikovanej a hierarchizovanej agrárnej spoločnosti, sa dominantne orientovala na reprezentatívne funkcie obydľia. A to ako vo výtvarnom riešení architektúr, v dekore aj v dispozičných riešeniach, tak aj v mobiliári a vo funkčnom využívaní obydľia a jeho jednotlivých priestorov.

Problém, ako umiestniť veľké množstvo ľudí na malom priestore a poskytnúť im štandardnú kvalitu bývania za prijateľnú cenu, je základným problémom industriálnej spoločnosti. Na jeho vyriešení pracovali generácie sociálnych mysliteľov, podnikateľov, vedcov a sociálnych reformátorov. Až neskôr sa stala prioritou aj pre architektov a urbanistov. Architektonická avantgarda dvadsiatych rokov 20. storočia, ako napríklad nemecký Bauhaus, ruskí konštruktivisti, vo Francúzku Le Corbusier alebo v Československu skupina PAS, koncipovala systém „industrializovaného bývania“. Konceptie umeleckej a architektonickej avantgardy zo začiatku 20. storočia výrazne ovplyvnili moderné predstavy o štandarde bývania moderného človeka. Vo všeobecnosti spája vysoké nároky na technické vybavenie, na hygienu bývania a tepelný komfort s účelnosťou. Z pohľadu dvoch vyššie charakterizovaných tendencií v spôsobe bývania predindustriálnej spoločnosti, avantgardná moderna sa skôr inšpiruje funkčnosťou a účelnosťou obydľia roľníckych vrstiev, ktoré kombinuje s rezidenčnými nárokmi modernej, urbanizovanej nukleárnej rodiny a s predtým nepoznanými technickými vymoženosťami. Jednoznačne uprednostňuje komfort bývania pred neúčelným luxusom a reprezentatívnosťou, ktoré boli v agrárnej spoločnosti vlastné vyšším, privilegovaným sociálnym vrstvám a v ranoindustriálnej, ranourbanizovanej spoločnosti vznikajúcej mestskej strednej vrstve, ktorá sa usilovala imitovať reprezentatívny luxus aristokratických spoločenských vrstiev. Tento trend reprezentuje hlavne meštiansky salón 19. storočia. Fenoméom meštianskeho salónu ako priestoru, v ktorom sa koncentrujú predmety/mobiliár s reprezentatívnou funkciou a ktorého funkčnosť je limitovaná na občasnú aktivitu spoločenského a reprezentatívneho charakteru, pôsobil inšpirujúco pre emancipujúce sa roľníctvo smerom k postupne sa zvyšujúcim nárokom na reprezentatívne funkcie obydľia v procese presúvania dôrazu od striktnej funkčnosti jednotlivých obytných priestorov aj celého roľníckeho/vidieckeho obydľia k požiadavke sociálneho uznania, vyjadrenej práve reprezentatívnymi stránkami bývania. Tento proces vyvrcholil v prostredí slovenského vidieka počas obdobia neskorého socializmu.

Náčrt vývoja architektúry a spôsobu bývania na slovenskom vidieku v 20. storočí

Architektúru na slovenskom vidieku na začiatku 21. storočia sformovali mnohé, často úplne protikladné tendencie. Dramatické 20. storočie zanechalo v zástavbe slovenskej dediny mozaiku architektonických foriem, ktoré z formálnej i obsahovej stránky nemá čo spájať – iba ak to, že ich užívajú občania patriaci do jednej lokálnej komunity, že sú situované v tom istom sídle. Stavebný vývoj slovenského vidieka verne vyjadruje vývojový oblúk medzi začiatkom a koncom 20. storočia – sociokultúrnu transformáciu konzervatívnej rurálnej agrárnej spoločnosti s mnohými semifeudálnymi prvkami smerom k proletarizovaným vidieckym sídlam strácajúcim svoj pôvodný rurálny a agrárny ráz a meniacimi sa na sídla priemyslovo-obslužné. Kľúčovú rolu v profilovaní architektonickej a urbanistickej tváre slovenského vidieka zohral ráz modernizácie krajiny, ktorá sa odohrávala v špecifických kontextoch. Pre Slovensko je charakteristická nedôsledná, rýchlenná a nerovnomerná modernizácia, spojená so socialistickou industrializáciou a socialistickou kolektivizáciou poľnohospodárstva, ktorá sa realizovala z centier lokalizovaných mimo územia krajiny. Neskorší príchod industrializácie umožnil dlhšie prežívanie tradičnej predindustriálnej kultúry a tradičných sociálnych štruktúr a vzťahov zodpovedajúcich agrárnej spoločnosti. Navyše niektoré modernizačné procesy boli na Slovensku rozpojené a neprebíhali súbežne. To sa týka najmä vzťahu medzi industrializáciou a urbanizáciou. Pri modernizácii slovenskej spoločnosti sa v dôsledku nepripravenosti na zmeny a ich prudkej dynamiky roztvorila výrazná medzera medzi technickými a hospodárskymi stránkami modernizácie na jednej strane a kultúrnymi a sociálnymi procesmi na strane druhej.²⁹ Táto medzera sa aj v oblasti rurálnej stavebnej kultúry prejavuje ako konflikt modernizmu a tradicionalizmu.

Modernizácia Slovenska mala vo vidieckych podmienkach špecifické vyjadrenie: zatiaľ čo v prvej polovici storočia ju charakterizovala kultúrna kontinuita a plynulosť zmien, päťdesiate a šesťdesiate roky sú v znamení násilnej kolektivizácie a depopulačných procesov, sedemdesiate a osemdesiate roky sú obdobím konjunktúry socialistického agrokomplexu a rozvoja vidieka spojeného s výrazným vzrastom blahobytu jeho obyvateľov. V deväťdesiatych rokoch ich vystriedala ekonomická kríza a ruralizácia chudoby. Druhá polovica storočia tak odráža politicko-spoločenské zlomy najmä diskontinuitnými procesmi a sociálnou nivelizáciou. Všetky tieto procesy majú svoje vyjadrenie aj v stavebnom vývoji slovenskej dediny.

Na Slovensku bolo len od roku 1950 do konca roku 1980 postavených 404 671 rodinných domov a tá časť z nich, ktorá stojí v sídlach vidieckeho typu, reprezentuje zaokrúhlenú dvojtretinovú obnovu bytového fondu na dedine. V tomto počte nie sú obsiahnuté

²⁹ MUSIL, Jiří. Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie. In *Sociologický časopis*, 1993, roč. 29, č. 1, s. 14, 20.

rekonštrukčné a modernizačné zásahy do jestvujúcich objektov.³⁰ Počet vybudovaných rodinných domov činí takmer 45 % všetkých postavených bytov z celého objemu bytovej výstavby.³¹ Už tieto čísla naznačujú, akou rozsiahlou prestavbou prešla slovenská dedina.

Problematika premien stavitel'stva a spôsobu bývania v 20. storočí je spojená i s premenami hodnotových orientácií obyvateľov vidieka. V dobe súkromného hospodárenia sa investície roľníka sústreďovali predovšetkým na zakúpenie pôdy, hospodárskych zvierat a náradia, čo sa týka výstavby hlavne na hospodárske stavby. Sféra bývania nebola pre dedinského človeka primárnou. Tento stav sa začal meniť už v prvej polovici 20. storočia, markantné zmeny nastali po roku 1948, predovšetkým však v priebehu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov. V zmenenom „socialistickom“ rebríčku hodnôt sa nový murovaný obytný dom ocitol obyčajne na najvyššej priečke, čo bol jedným z nosných dôvodov na predvojnové pomery nebývalého stavebného ruchu, tak typického pre slovenskú povojnovú dedinu, ale najmä pre obdobie sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 20. storočia.

Civilizačná teória Norberta Eliasa a jej aplikácia na problematiku bývania na vidieku

Pre interpretáciu dôsledkov, ktoré priniesol komunistický rozvojový projekt pre spôsob života na kolektivizovanom (to znamená sproletalizovanom) vidieku neskorého socializmu premietnutých do stavebnej kultúry a kultúry bývania sa budem inšpirovať civilizačnou teóriou Norberta Eliasa.³²

Norbert Elias usudzuje, že nemožno hovoriť o historickej nutnosti nejakého spoločenského vývoja, ale iba o možnostiach a pravdepodobnostiach rôzneho stupňa. Značný omyl vznikol tým, že sociálnemu vývoju bola pripísaná nutnosť pokroku. K zvláštnostiam sociálnych procesov patrí to, že síce majú smer, ale – podobne ako príroda – žiaden účel a cieľ. Na rozdiel od biologických procesov evolúcie sú sociálne procesy vratné. Posuny v jednom smere môžu vytvárať priestor posunom v smere opačnom. Oba druhy posunov môžu prebiehať súčasne: jeden z nich môže byť dominantným, druhý môže predstavovať protiváhu prvého.³³ Komunistický experiment mal ideologické smerovanie k „pokroku“ a nepochybne viedol k deštrukcii hodnotových systémov spojených s neskoroagrárnou, silne konfesiónálne založenou slovenskou spoločnosťou. Ťažko sa však možno stotožniť s utopickým predpokladom, že vytvoril nové hodnoty v súlade so svojimi ideálmi a politickými cieľmi. Deštrukcia majetkových vzťahov a sociálnej štruktúry, ekonomické zmeny a nová štátna ideológia vytvorili priestor, ktorý sa začal čímisi naplňovať. Kam smerovali lokálne spoločenskú na slovenskom vidieku

³⁰ MRŇA, Lubomír. Prestavba sídiel vidieckeho typu. In *Projekt*, 1984, roč. 26, č. 9, s. 16.

³¹ SPIŠKA, Ivan. Architektonicko-urbanistické zásady pre výstavbu rodinných domov a intenzifikácia zástavby vidieckych sídiel na Slovensku. In *Proces architektonicko-urbanistického stvárňovania vidieka*. Bratislava : 1980, s. 75.

³² ELIAS, Norbert. *O procese civilizace*, díl 1 – 2. Praha : Argo, 2007.

³³ ŠUBRT, Jiří. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha : Karolinum, 1996, s. 57-58.

v novej situácii vytvorenej násilným komunistickým experimentom, sa pokúsim v stručnosti naznačiť na vyššie charakterizovanom etnografickom materiále. Ako základný argument využijem problematiku sociálnych a kultúrnych vzorov.

Norbert Elias založil svoju koncepciu civilizačného procesu na štúdiu dvorskej aristokracie absolutistického feudálneho štátu obdobia včasného novoveku (16. – 18. stor.). Poukazuje na význam, ktorý mali aristokratické dvory v minulosti pre pochopenie moderného, súčasného sveta. Táto skupina aristokracie bola podľa jeho názoru prvými modernými ľuďmi. Vytvárala modelárske dielne vzorov správania, ktoré sa potom šíria ďalej medzi ostatné spoločenské vrstvy, ktoré sa ich snažia napodobovať. Absolutistické dvory boli centrami tvorby „západného“ životného štýlu. V dvorskej spoločnosti sa sformovali nové štruktúry správania, cítenia a myslenia, ale aj nové kultúrne vzory. „Civilizované“ správanie slúžilo šľachte ako sebaidentifikačný znak, ktorý ju odlišoval od iných spoločenských vrstiev, najmä od konkurujúcich, ambiciózných vrstiev meštianstva.³⁴ Vzhľadom na postupné prelamovanie bariér medzi jednotlivými stavmi neskoroagrárnej spoločnosti sa tieto predstavy šírili ďalej, medzi ostatné sociálne skupiny, ktoré si ich v rôznej miere, v rôznych časových obdobiach/ s rôznym časovým posunom a rôznym spôsobom osvojovali.

Elias argumentuje, že česť a prestíž tvorí podstatnú charakteristiku dvorskej spoločnosti. Pozícia v rámci dvorskej hierarchie určuje pocit vlastnej hodnoty jednotlivca. Jeho dôležitou súčasťou bol zmysel pre spoločenskú príslušnosť; človek musel rešpektovať hranice svojho postavenia, nesmel sa dať zatieniť príslušníkmi nižšej vrstvy a sám nesmel zatieniť príslušníkov vrstvy vyššej. To, na čo sa v neskorších dobách pozeralo ako na „zvrátený luxus“, bolo pre život v určitom spoločenskom postavení nevyhnutnosťou a aristokratická vrstva podľa toho musela určovať svoje výdavky. Veľmi často bez ohľadu na reálne príjmy, takže zadĺženosť bývala častým zjavom.

Pozorovateľovi z neskorších období sa môže väčšina aristokratických výdavkov javiť ako nepochopiteľná výstrednosť. Z hľadiska buržoáznej ekonomickej racionality sa zdá neracionálne utrácať za nepodstatné veci. Elias dokazuje, že okázalé výdavky dvorskej spoločnosti reprezentovali špecifickú formu racionality, vyvíjajúcu sa pod špecifickou formou spoločenských tlakov ako dvorská racionalita, odlišná od buržoáznej ekonomickej racionality. Oba typy racionality si vyžadujú racionálnu predvídavosť a kalkuláciu, oba vyžadujú potláčanie krátkodobých záľub z dôvodu životne dôležitých záujmov, ale to s čím sa kalkuluje a čo je kalkulovateľné sa veľmi líši: buržoázna industriálna racionalita je vytváraná tlakom ekonomickej previazanosti, dvorská racionalita tlakom elitárskeho spoločenského mechanizmu.³⁵

K Eliasovej komparácii dvoch vzájomne si konkurujúcich hodnotových systémov je snáď potrebné dodať, že tretím dobovým pohľadom na racionalitu boli hodnotové systémy

³⁴ ŠUBRT 1996, s. 53.

³⁵ ŠUBRT 1996, s. 55.

rolníkov, ktoré vzhľadom k ich postaveniu boli mimo tohto súperenia. Neskoroagrárne spoločnosti sa vyznačujú paralelizmom troch hodnotových systémov, ktoré sa už v tomto období začínajú navzájom prelínať a súčasne sa rozkladajú pod tlakom postupne sa zosilňujúcich modernizačných procesov.³⁶ Ak súhlasíme s Le Goffovou koncepciou „dlhého stredoveku“, tak z pohľadu koncepcie „dlhého 20. storočia“³⁷ sa obe tieto obdobia prelínajú. Práve Slovensko je príkladom krajiny s oneskoreným a limitovaným presadzovaním sa modernizačných procesov. Slovensko prvej polovice 20. storočia je krajinou, kde sa špecifickým spôsobom prelínali neskoroagrárne a ranoindustriálne prvky, s mnohými negatívnymi dopadmi na sociálnu situáciu obyvateľstva. Tento problém sa usiloval vyriešiť sebe vlastným spôsobom práve komunistický režim už spomínanou radikálnou, netrpezlivou násilne uskutočnenou modernizáciou spojenou s cieľavedomou deštrukciou majetkových a sociálnych vzťahov a väzieb.

Ako už dávnejšie konštatoval Adam Pranda, do centra životného úsilia, čiže aj hodnotového systému obyvateľa socialistickej dediny sa dostal rodinný dom.³⁸ Stal sa symbolom blahobytu v prostredí neskorého socializmu na slovenskom vidieku. Podrobnú etnografiu aj analýzu takto smerovaných procesov aj ich výsledkov som publikoval vo viacerých textoch, takže ostanem pri konštatácii opulentného konzumu priestoru, budovania domu ako symbolu sociálneho statusu a sociálnej prestíže, prepojeného s kultúrnou dezorientáciou obyvateľov slovenského vidieka.³⁹ V hodnotovom priestore, ktorý sa vytvoril razantnou

³⁶ Ide o schematické, v podstate ideálne členenie na základe prísnej hierarchizácie spoločnosti v absolutistickom feudálnom štáte. Realita bola samozrejme odlišná, určite oveľa pluralitnejšia, prelínanie jednotlivých axiologicko-normatívnych systémov bolo vlastné predovšetkým tým sociálnym skupinám, ktoré tvorili prechod medzi tromi základnými stavmi tvrdo hierarchizovaných korporatívnych spoločností. Napr. nižšia a drobná šľachta, štátni a municipálni úradníci, mešťania v slobodnom povolaní, slobodní sedliaci atď.

³⁷ Pod koncepciou „dlhého 20. storočia“ rozumiem dlhodobé sledovanie civilizačných procesov resp. sociokultúrnych fenoménov charakteristických pre 20. storočie. Zvyčajne sa formovali už v predchádzajúcom storočí a doznievajú počas nasledujúceho. Tento pohľad na procesy *longue durée* je protipólom prístupu Erica Hobsbawma, ktorý vymedzil „krátke 20. storočie“ dvoma konkrétnymi historickými udalosťami. Odlišnosť týchto dvoch prístupov je vyjadrením odlišnosti v prístupoch politickej a sociálnej histórie. Bližšie k tomu pozri HOBBSAWM, Eric. *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*. Praha : Argo, 1998.

³⁸ PRANDA, Adam. Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In *Slovenský národopis*, 1978, roč. 26, č. 2, s. 243.

³⁹ Pozri napr. PODOBA, Juraj. Stavebná kultúra slovenského vidieka ako odraz konfliktných procesov hodnotovej kontinuity a diskontinuity. In RATICA, Dušan (ed.) *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava : NÚ SAV, 1992, s. 47-57; PODOBA, Juraj. Der Modernisierungsprozess des 20. Jahrhunderts als Konflikt des Zivilisationswachstums und kulturellen Verfalls. In DROPOVÁ, Lúbia – PARÍKOVÁ, Magdaléna (eds.) *Ethnocultural Processes in Central Europe in 20th Century*. Bratislava : Comenius University, 1994, s. 221-234; PODOBA, Juraj. Sociálne a kultúrne vzory ako determinanty spotrebných modelov. In NOVÁČEK, Pavel (ed.) *Perspektivy trvale udržitelného způsobu života*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého, 1997, s. 156-163; PODOBA, Juraj. Medzi technickou a kultúrnou modernizáciou: architektúra na slovenskom vidieku v 20. storočí. In *Architektúra a urbanizmus*, 2000, roč. 34, č. 3 – 4, s. 103-109; PODOBA, Juraj. Cultural Lag as a Determinant of Social Conflicts of the Transformation Period. In *Anthropological Journal on European Cultures*, 2003, roč. 12, s. 157-185; PODOBA, Juraj. Z drevenice do štokovca. In *Anthropos*, 2005, roč. 2, č. 3, s. 29-34; PODOBA, Juraj. Aus der Perspektive Norbert Elias: Stabilität und Veränderungen der Wertsysteme in der Epoche des späten Sozialismus. In *Österreichische Zeit-*

zmenou vlastníckych a socio-ekonomických vzťahov a sociálnych štruktúr, sa obyvatelia vidieka začali orientovať na kultúrne vzory, ktoré nijako nesúvisia s ideológiou proklamovaným „novým človekom“. Ideologické ciele sa ukázali ako neúčinné; avšak politická prax počas neskorého socializmu vytvárala vhodné podmienky pre orientáciu slovenského vidiečana na sociálne a kultúrne vzory formované v prostredí vyšších sociálnych vrstiev z obdobia prechodu z (neskoro)agrárnej do ranoindustriálnej spoločnosti, ktoré politicky, ekonomicky i sociálne potlačila a zdecimovala nová politická moc. Slovenský vidiečan sa počas druhej polovice 20. storočia orientoval na to, čo si predstavoval pod životným štýlom „lepších ľudí“ z nedávnej minulosti. Tieto predstavy potom adjustoval na konkrétne dobové ekonomické a spoločenské podmienky socialistického vidieka. Okázalý luxus aristokracie, ktorý Elias interpretuje ako racionalitu dvorskej spoločnosti, je pre obyčajného dedičana nezmyselnou investíciou, na ktorú sa ale upínalo jeho celoživotné úsilie, podporované širokým rodinným zázemím. Aplikácia takýchto kultúrnych vzorov sa prelínala s kultúrnymi modelmi stáročia sa formujúcimi v prostredí regionálnych roľníckych kultúr, ktoré charakterizuje prelínanie skromnosti a účelnosti/funkčnosti vo vzťahu k obytnému aj pracovnému priestoru. Vo sfére bývania tak narastá konflikt medzi orientáciou na nefunkčné modely bývania sprostredkované sociálnymi a kultúrnymi vzormi sformovanými v inej dobe a v inom sociálnom prostredí, ktorú umožnili podmienky na slovenskom vidieku neskorého socializmu, a kontinuitou pôvodných modelov funkčného využívania roľníckeho obydla. Takáto orientácia na sociálne a kultúrne vzory hovorí o vzniku „nových“ hodnotových systémov – určite nových v porovnaní so vzormi uplatňujúcimi sa ešte počas neskorého 19. storočia, kedy sa nesmelo začína modernizácia hornouhorskeho vidieka. Avšak tieto „nové systémy“ majú iba veľmi málo spoločného s radikálnymi názormi ľavicových intelektuálov, tvoriacich umeleckú avantgardu neskorého 19. a prvej polovice dvadsiateho storočia, na architektúru a obytné zóny pre „nového človeka“. Tak ako majú veľmi málo spoločného s komunistickou ideológiou propagovaným „socialistickým spôsobom života“. Sformovali sa prelínaním, kombináciou rôzne historicky a sociálne ukotvených kultúrnych vzorov a modelov, pre čo vytvoril „reálne existujúci socializmus“ na slovenskom vidieku relatívne ideálne podmienky.

Tézy a interpretácia

Svoje uvažovanie o smerovaní sociokultúrnych modelov na mikrosociálnej úrovni v podmienkach vytvorených komunistickým rozvojovým projektom vo vidieckom prostredí druhej polovice 20. storočia si dovoľm zhrnúť do nasledujúcich téz:

- modernizačné procesy zavŕšené komunistickým modernizačným projektom, charakterizovaným revolučnou netrpezlivosťou, uplatňovaním sociálneho inžinierstva, násilím pri presadzovaní zmien a pod., smerovali k rýchlemu zavŕšeniu už prebieha-

júceho rozkladu hodnotových systémov, ktoré sa dlhodobo formovali v prostredí regionálnych roľníckych kultúr;

- deštrukcia nebola jednoznačná, mala ambivalentný charakter;
- v oblasti stavebnej kultúry a kultúry bývania narastala orientácia na sociálne a kultúrne vzory, koreniace v dobovom sociálnom prostredí, ktoré nová politická moc cieľavedome potláčala, tieto kultúrne fenomény označovala za „prežitky“. V dobovom jazyku komunistickej propagandy sa obvykle používalo slovné spojenie „buržoázne prežitky“. Socialistickí vidiečania sa orientovali na kultúrne vzory, resp. na svoje predstavy o vzoroch, ktoré sa pôvodne sformovali v aristokratickom prostredí a v priebehu 19. storočia sa prispôbovali potrebám a vkusu malomestských vrstiev, odkiaľ ich postupne preberali aj dedinčania. Pre dvorskú spoločnosť boli funkčné v zmysle Eliasovej interpretácie, ale nefunkčné z pohľadu reálnych potrieb a možností obyvateľov vidieka v 20. storočí, keďže vznikli v úplne inej historickej situácii a v odlišnom sociálnom prostredí, vo vidieckom prostredí druhej polovice 20. storočia to viedlo k oslabovaniu funkčného hľadiska obydliia;
- predstavy o racionálnom a modernom bývaní formované počas neskorého 19. a v priebehu prvej polovice 20. storočia ľavicovou umeleckou a intelektuálnou avantgardou nenachádzali vo vidieckom prostredí uplatnenie;
- deštrukcia tradičných sociokultúrnych, normatívnych, hodnotových systémov bola iba čiastočná, neúplná. Obdobie (druhej polovice) 20. storočia charakterizuje prelínanie rôznych hodnotových systémov, hodnotový chaos, konflikt medzi technickou a kultúrnou modernizáciou;
- transformačné obdobie od začiatku 90. rokov charakterizuje zotrvačnosť sociokultúrneho systému sformovaného v prostredí kolektivizovanej socialistickej dediny, dezilúzia z jeho kolapsu a neschopnosť adaptácie na nové podmienky. Hodnotové systémy, ktoré sa formovali počas druhej polovice 20. storočia, sa v dedinskom prostredí ukazujú byť ako veľmi stabilné. Mojou interpretáciou – možno hypotézou – je konštatovanie že je tomu tak vďaka:
 1. Úspešnej adaptácii na systém, ktorý ekonomicky a následne politicky skolaboval, ale slovenský vidiečan sa s ním stotožnil.
 2. Jeho ambivalentnému charakteru ako fúzie rôznych fenoménov (pochádzajúcich z rôznych sociálnych prostredí), ktoré si populácia vidieka osvojila. V súčasnosti tieto sociokultúrne a normatívne systémy ich nositeľom neumožňujú dostatočnú dynamiku sociálneho správania, sociálnych a ekonomických stratégií v nových socioekonomických podmienkach transformujúcej sa spoločnosti, ktoré ale majú aj svoj kultúrny rozmer.

Revolučným radikalizmom k maloburžoáznemu symbolu „šťastia“

Záverečná diskusia medzinárodnej konferencie na tému *Constructed Happiness*,⁴⁰ ktorá porovnávala rozvojové bytové politiky v jednotlivých krajinách na oboch stranách železnej opony počas povojnovej vlny urbanizácie, dospela ku konštatovaniu zjavnej podobnosti tohto vývoja, a to napriek zásadnému ideologickému a politickému konfliktu počas obdobia studenej vojny. Účastníci konferencie dospeli ku konštatácii, že studená vojna umelo vytvárala diferencie na oboch stranách železnej opony, pričom pre celkovú situáciu na európskom kontinente bol kľúčovým regionálny rozvoj. Hľadanie „šťastia“ nakoniec ostalo pri pretrvávajúcom (malo)buržoáznom modeli, ktorý je stále vzorom, snom pre široké vrstvy obyvateľstva. Žiadaným ideálom riešenia rodinného bývania v rámci celej Európy je „single family house“ s menšou, ale pekne upravenou záhradkou, situovaný na pokojnom predmestí alebo v tichých uliciach ospalého malomesta. Rozdiely medzi krajinami, a v rámci jednej krajiny medzi rôznymi sociálnymi prostrediami spočívajú skôr v možnostiach realizovať túto predstavu o životnom šťastí, resp. v spôsoboch a dôsledkoch jej napĺňania.

Dielčou odpoveďou na vyššie citovanú tézu pochádzajúcu od Frances Pine a Haudis Haukanes je konštatovanie, že formovanie predstavy o modernite a smerovaní k pokroku v prostredí slovenského vidieka neskorého socializmu sa odkláňa ako od normatívnych predstáv a projektov európskych avantgardných ľavicových intelektuálov a umelcov, tak aj od totalitnou propagandou šírených a totalitnou mocou naoktrojovaných požiadaviek na normy „socialistického spôsobu života“. Modernizačné procesy počas éry „budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti“, limitované ideologickými, politickými a ekonomickými mantinelmi komunistického rozvojového projektu smerovali v prostredí slovenského vidieka k deštrukcii dovtedajších sociálnych štruktúr a sociálnych vzťahov a k následnému rozkladu tradičných hodnotových a normatívnych systémov. Pre slovenských vidiečanov druhej polovice 20. storočia konštruovanie modernity v ich každodennom živote znamenalo napodobovanie meštianskeho salónu 19. a raného 20. storočia; „svetlými zajtrajškami“ sa stal reálne socialistický dnešok zosobnený malomestským blahobytom. Namiesto nového, pokrokového socialistického životného štýlu podľa predstáv európskej ľavicovej intelektuálnej a umeleckej avantgardy využili sproletarizovaní slovenskí roľníci, živnostníci a kovorolníci ekonomické a spoločenské podmienky, vytvorené novou politickou mocou po násilnom zlomení odporu roľníctva a následnej politickej a ekonomickej stabilizácii situácie na vidieku, na sebarealizáciu prostredníctvom masívnej individuálnej bytovej výstavby podľa svojich predstáv o životnom štýle totalitným režimom potlačených (malo)buržoázných vrstiev. Politická propaganda sa s týmto cieľom stotožnila; vybudovaný slovenský vidiek

⁴⁰ Konferencia *Constructed Happiness. Domestic Environment in the Cold War Era* sa uskutočnila na pôde Ústavu dejín umenia Estónskej akadémie umení v Talline, v dňoch 20. – 21. mája 2004.

sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 20. storočia, ktorý de facto znamenal likvidáciu vidieka ako špecifického socioekonomického a sociokultúrneho fenoménu, sa stal výkladnou skriňou režimu. Nakoniec nielen väčšina komunistických funkcionárov a propagandistov, ale aj za socializmu vzdelávané generácie architektov a stavbárov, či úradníkov stavebných úradov boli (z veľkej časti) pôvodom dedinskí a malomestskí chlapci (a dievčatá) a tak isto zdieľali takúto predstavu o materializovaných prejavoch sociálneho vzostupu a sociálneho uznania.

Išlo o nezávládnutý proces sprevádzaný kultúrnou a hodnotovou dezorientáciou a bezradnosťou, vo sfére bývania vyjadrenou architektonickým chaosom a opulentným konzumom priestoru, ktoré sa v prostredí slovenského vidieka stabilizovali ako symboly neskorého socializmu.

Cituj:

Podoba, Juraj. „Svetlé zajtrajšky“ alebo malomestský blahobyť? Komunistický rozvojový projekt a jeho dôsledky v perspektíve stavebného boomu na slovenskom vidieku v období neskorého socializmu. In *Forum Historiae*, 2013, roč. 7, č. 1. ISSN 1337-6861.

...

PhDr. Juraj Podoba, CSc. (1958) je významným slovenským etnológom, dlhoročným pracovníkom Národopisného ústavu/Ústavu etnológie SAV v Bratislave. Od roku 2007 pôsobí na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského. Jeho výskum je orientovaný na historickú etnografiu so zameraním na kultúrnu diverzitu, na tradičnú vernakulárnu architektúru, sociálne a kultúrne zmeny spojené s modernizáciou stredoeurópskych spoločností, s industrializáciou a kolektivizáciou poľnohospodárstva a kultúrnym konfliktom ako dôsledkom týchto procesov. Je autorom a zostavovateľom viacerých publikácií a úspešným riešiteľom domácich aj zahraničných výskumných projektov. V roku 2011 publikoval monografiu pod názvom *Vývoj staviteľstva a spôsobu bývania v dedinskom prostredí v 20. storočí. Etnografické aspekty štúdia kontinuálnych a diskontinuálnych procesov v podmienkach industrializácie krajiny a socialistickej kolektivizácie poľnohospodárstva.*

Kontakt: [podoba\(at\)fses.uniba.sk](mailto:podoba(at)fses.uniba.sk)

Web: <http://www.fses.uniba.sk/index.php?id=2329>